

Anna Kubica

Historia Instytutu Śląskiego w Katowicach 1934–1949

Po zakończeniu I wojny światowej w 1918 r., która przyniosła upadek mocarstwom środkowoeuropejskim, nowo powstające w ich obszarze państwa, w tym i Polska, przystąpiły do kształtowania swoich granic. Walka o sporne terytoria i rozstrzygnięcie przebiegu granic trwały kilka lat, w przypadku Górnego Śląska dopiero po trzech powstaniach śląskich (w latach 1919–1921) i przeprowadzonym plebiscycie (w marcu 1921 r.) udało się rozstrzygnąć o jego przynależności terytorialnej i włączyć część jego obszaru do II Rzeczypospolitej. Utworzone w 1922 r. województwo śląskie zajmowało 1,1% całkowitego obszaru państwa polskiego, zamieszkiwało je 4,4% ogólnej liczby mieszkańców kraju. Jednak po przyłączeniu wschodniej części Górnego Śląska, majątek przemysłowy Polski wzrósł niemal trzykrotnie¹. Górny Śląsk, jako teren silnie uprzemysłowiony, był zamieszkiwany głównie przez ludność robotniczą, niewykwalifikowaną do objęcia stanowisk na niższych i średnich szczeblach administracji, jedynie niewielki odsetek stanowiła rodzima inteligencja identyfikująca się z polskością. Dlatego zmiana przynależności państwowej wschodniej części Górnego Śląska wiązała się z koniecznością rozwoju życia publicznego oraz przystosowania go do potrzeb

państwowości polskiej. Aby zachować ciągłość działalności instytucji administracyjnych i publicznych, niezbędnym stało się uzupełnienie braków kadrowych (potrzebowano kilku tysięcy nauczycieli, sędziów i prawników, inżynierów, lekarzy, policjantów, urzędników celnych i wykwalifikowanych pracowników poczty, urzędu skarbowego oraz banku). Na potrzeby doraźnej działalności administracyjnej, część polskiej kadry urzędniczej została sprowadzona z terenów dawnej Galicji, jednak konieczne było rozbudowanie polskiego życia kulturalnego oraz rozwój rodzimej inteligencji na Górnym Śląsku, poprzez powołanie szeregu instytucji naukowych, kulturalnych i oświatowych². Wobec postulowanych potrzeb podjęcia problematyki śląskiej przez naukę polską³, planowano utworzenie na terenie przyłączonej części Górnego Śląska szkoły wyższej. Po raz pierwszy propozycję tę zgłosili podczas posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w lutym 1921 r. posłowie ks. Stanisław Adamski oraz Wojciech Sosiński⁴, powodowani zapewne przykładem Wielkopolski, gdzie po zakończeniu powstania utworzono w 1919 r. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza⁵ – jednak jak to już zostało wcześniej wspomniane w przypadku Górnego Śląska podobne postępowanie nie było możliwe z racji niewielkich

sił naukowo-dydaktycznych. Działalność naukową starały się rozwijać stowarzyszenia, m.in. Towarzystwo Przyjaciół Nauk na Śląsku, Śląskie Towarzystwo Literackie, Towarzystwo Filozoficzne na Śląsku oraz Polskie Towarzystwo Historyczne. Kolejne instytucje o charakterze naukowym, związane z szeroko pojętymi naukami humanistycznymi, utworzono po 1926 r., kiedy władzę na terenie województwa sprawował Michał Grażyński⁶. Instytut Pedagogiczny powstał w Katowicach w 1928 r., placówka Muzeum Śląskiego powołana została przez Sejm Śląski w styczniu 1929 r., w tym też roku rozpoczęło działanie Śląskie Konserwatorium Muzyczne, jednak nie było placówki, która koordynowałaby badania tematyczne związane z polskim Górnym Śląskiem⁷. W związku z tym wojewoda Grażyński postanowił nawiązać kontakty z ośrodkiem naukowym, który mógłby podjąć się badań śląskoznawczych, jego wybór padł na bliskie mu środowisko krakowskiej Polskiej Akademii Umiejętności⁸ (PAU), gdzie funkcję sekretarza generalnego pełnił jego mistrz z okresu studiów – prof. Stanisław Kutrzeba⁹. Jak pisze Julian Dybiec po odzyskaniu przez Polskę niepodległości zasięg prac akademii rozszerzył się m.in. o ziemię Górnego Śląska. Możliwość badania nowych terenów oraz przeciwdziałania propagandzie niemieckiej skłoniły uczonych do zorganizowania systematycznych prac obejmujących całość tej dzielnicy¹⁰. W piśmie do wojewody z 23 lutego 1928 r. profesor Stanisław Kutrzeba donosił, że odbyło się w PAU zwołane przez sekretarza generalnego zebranie historyków krakowskich, interesujących się dziejami Śląska. Kutrzeba przedstawił szczegółowy program wydawnictwa publikacji zbiorowej poświęconej dziejom Śląska do końca XIV wieku, który został przyjęty w całości na zgromadzeniu. Jak wyjaśniał, zainteresowanie PAU badaniami śląskimi wynikało z tego, że były to najbardziej

zaniedbane ziemie w nauce oraz z racji przygotowanego przez Niemców na rok 1929 zbiorowego dzieła o Śląsku. W związku z tym prosił wojewodę o subwencję, jako że akcja Akademii była zgodna z linią zamierzeń wojewody „podniesienia kultury polskiej i samowiedzy narodowej na Śląsku, jak również zainteresowania całego społeczeństwa tą prastarą ziemią piastowską”¹¹. Prośba PAU została przychylnie rozpatrzona przez wojewodę śląskiego, który przyznał na jej realizację subwencję wynoszącą 50 000 zł¹². Pozyskując wsparcie wojewody śląskiego, Akademia postanowiła zorganizować systematyczne prace obejmujące docelowo całość ziem śląskich. W wyniku prac członków akademii, przy współpracy uczonych z różnych ośrodków, uruchomiono Wydawnictwa Śląskie, w ramach których ukazały się liczne publikacje i serie wydawnicze. Były to m.in.: trzyltomowa *Historia Śląska*, *Prace Antropologiczne*, *Prace Biologiczne*, *Prace Ekonomiczne*, *Prace Etnograficzne*, *Prace Geologiczne*, *Prace Prehistoryczne*, *Prace Historyczne* i *Prace Językowe*¹³. Szeroko zakrojone badania wykopaliskowe na Śląsku, prowadzone przez Józefa Żurowskiego, zaowocowały wydaniem przez niego i Romana Jakimowicza *Atlasu grodzisk śląskich*¹⁴.

Konsekwencją rozwijających się badań nad Śląskiem było powołanie 27 marca 1933 r. w ramach PAU Komitetu Wydawnictw Śląskich PAU, którego celem miało być koordynowanie prac śląskoznawczych prowadzonych przez polskich uczonych, wywodzących się z różnych ośrodków badawczych i reprezentujących różne dyscypliny. Przedstawicielami Śląska zasiadającymi w Komitecie na wniosek wojewody mieli się stać: K. Wolny (marszałek Sejmu Śląskiego), E. Szramek (prezes TPNnŚ), Tadeusz Krupczyński (naczelnik Wydziału Oświecenia Publicznego Województwa Śląskiego), T. Dobrowolski (dyrektor Muzeum Śląskiego) oraz sam M. Grażyński¹⁵.

Na posiedzeniu 24 lutego 1933 r. wojewoda zaznaczył, że zależy mu, aby Komitet położył nacisk na prace o znaczeniu aktualnym, praktycznym, pilna według niego była konieczność podjęcia studiów nad prehistorią Śląska oraz studiów językowych. Jednak w miesiąc później, 27 marca 1933 r., na inauguracyjnym posiedzeniu KWS¹⁶ Grażyński stwierdził, że z uwagi na zbliżający się termin wygaśnięcia Konwencji Genewskiej (co jak przewidywał mogło wywołać znaczne reperkusje międzynarodowe¹⁷), KWS powinien rozwijać szczególnie badania humanistyczne oraz studia nad aktualnym stanem gospodarczym Śląska i stosunkami demograficznymi. Na tym też spotkaniu wojewoda po raz pierwszy przedstawił zamiar utworzenia Instytutu Śląskiego, który wraz z TPNnŚ miał zająć się działalnością popularyzatorską w przeciwieństwie do gruntownych studiów naukowych prowadzonych przez KWS¹⁸. O stopniu zaawansowania prac nad powstaniem Instytutu świadczy list z kwietnia 1933 r., w którym wojewoda śląski powiadał sekretarza PAU, że z obiecanych Akademii 70 tys. zł może przekazać jedynie 40 tys. zł, ponieważ Sejm Śląski pozostałe 30 tys. zł przeznaczył na działania Instytutu. Dopiero w wypadku, gdyby ten nie uruchomił jeszcze specjalnych prac, cała suma zostanie przekazana Akademii¹⁹.

Wzorem dla wojewody przy tworzeniu Instytutu Śląskiego był zapewne działający w Toruniu Instytut Bałtycki, założony w 1926 r. (M. Grażyński zasiadał w jego kuratorium²⁰). Celem tej placówki było, jak zapisano w statucie, badanie stosunków gospodarczych, politycznych i narodowościowych wybrzeża bałtyckiego pod kątem związanych z nim interesów polskich poprzez gromadzenie materiałów naukowych związanych z wybrzeżem bałtyckim, wydawanie dzieł naukowych służących obronie interesów Polski związanych z Bałtykiem oraz utrzymywanie pracowni

i bibliotek wspierających działalność naukową w zakresie spraw interesujących Polskę nad Bałtykiem²¹. W pierwszym okresie istnienia Instytutu Bałtyckiego oprócz subwencji przyznanych przez wojewodę na publikacje związane ze Śląskiem²², wsparcia udzielał mu także Skarb Śląski, który dotował częściowo działalność toruńskiej placówki²³. Z tego okresu zachowała się korespondencja między związany z Instytutem Bałtyckim R. Lutmanem a wojewodą M. Grażyńskim, który w liście z 30 września 1933 r. wyjaśniał, że nie może przyznać nowej subwencji na wydawnictwa Instytutu Bałtyckiego związane ze Śląskiem, ponieważ w najbliższym czasie planuje uruchomić Instytut Śląski, „który sam podjął tę działalność propagandową”²⁴. W październiku wojewoda M. Grażyński zawiadamiał prof. Kutrzebę, że przystępuje do organizowania Instytutu Śląskiego, który będzie się zajmował na miejscu organizowaniem „pewnych przedsięwzięć typu propagandowego oraz wydawnictwami, mającymi charakter nieco tendencyjny”²⁵. Jednocześnie zwracał się z prośbą by generalny sekretarz PAU zgodził się na wstąpienie do kuratorium Instytutu, które miało składać się oprócz niego z marszałka Sejmu Śląskiego i wojewody²⁶. Profesor Kutrzeba odniósł się przychylnie do prośby wojewody, wchodząc tym samym w skład kuratorium Instytutu²⁷.

Pierwsze posiedzenie w sprawie Instytutu Śląskiego odbyło się 29 listopada 1933 r., a następnie placówka jako stowarzyszenie została wpisana do rejestru stowarzyszeń i związków Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego pod numerem 28 na mocy decyzji wojewody śląskiego z dnia 15 grudnia 1933 r.²⁸. Inauguracyjne posiedzenie, na którym proklamowano powstanie Instytutu Śląskiego w Katowicach odbyło się 28 lutego 1934 r. Wzięli w nim udział przedstawiciele zakładów pracy i instytucji, które zgłosiły chęć finansowego

wspierania Instytutu, oraz członkowie indywidualni. Od nich wszystkich Instytut otrzymał subwencję wysokości 54 tys. zł²⁹. Do zadań nowo powstałego Instytutu należało prowadzenie działalności naukowej w zakresie zagadnień odnoszących się do spraw śląskich, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki wynikającej z aktualnych potrzeb regionu, a następnie zapoznavanie czynników rządowych i społeczeństwa z wynikami tych badań przez wydawanie komunikatów, prac naukowych, pism popularnych, urządzanie odczytów, zebrań dyskusyjnych itp³⁰. Ponieważ powołanie Instytutu miało również podstawy polityczne (walka z wpływami niemieczyny na Górnym Śląsku poprzez przerwanie niemieckiej przewagi w kształtowaniu opinii o przynależności Śląska, jego historii i współczesności)³¹ został on uznany za instytucję rządową i podporządkowany władzom wojewódzkim³². Jak mówił wojewoda M. Grażyński plan działalności Instytutu Śląskiego będzie ustalany zależnie od stwierdzonych potrzeb pod kątem interesów państwowych – w podobny sposób postępują też instytucje niemieckie. By wywiązać się z naczelnego zadania, czyli budzenia zainteresowania sprawami śląskimi, konieczne było ustalenie stanu i potrzeb naukowych³³.

Instytut oficjalnie rozpoczął działalność 16 maja 1934 r. W skład jego kierownictwa wchodził: dyrektor (jednocześnie sekretarz) oraz zarząd (pięciu członków wybieranych podczas walnego zebrania oraz czterech mianowanych „z urzędu” – przedstawiciele Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego, TPNnS oraz Związku Obrony Kresów Zachodnich; na czele zarządu w latach 1934–1939 stał inż. E. Kwiatkowski). Stanowisko dyrektora od 16 maja 1934 r. zajmował dr R. Lutman, który znał się z wojewodą M. Grażyńskim z czasów walk powstańczych, a doświadczenie w kierowaniu placówką zdobył

w Instytucie Bałtyckim w Toruniu, gdzie był zastępcą dyrektora³⁴. W Instytucie Śląskim stanowisko zastępcy dyrektora powierzono A. Wrzowskiemu. Przy Instytucie Śląskim działała także Komisja Rewizyjna oraz Komisja Rozjemcza. Członkowie Instytutu dzielili się na cztery kategorie: wspierających, zwyczajnych, honorowych i korespondentów³⁵. Skład Kuratorium Instytutu zmienił się w 1935 r., kiedy to miejsce K. Wolnego zajął Karol Grzesik, nowy marszałek Sejmu Śląskiego³⁶.

Zapewne zarówno R. Lutman jak i M. Grażyński postanowili w działalności Instytutu Śląskiego wykorzystać w zakresie organizacji i form pracy sprawdzone rozwiązania z Instytutu Bałtyckiego. Podstawową formą działalności wydawniczej obu Instytutów były tzw. komunikaty – niewielkie w swojej objętości druki, prezentujące w sposób monograficzny dane zagadnienia, adresowane głównie na rynek czytelniczy oraz do użytku przez prasę, w celu popularyzowania tematyki śląskiej lub pomorskiej. Oba Instytuty wydawały również większe prace, które grupowane były w serie. Podobieństwa widać również w tytułach publikacji: Instytut Bałtycki wydawał *Pamiętniki Instytutu Bałtyckiego* oraz *Polskie Pomorze. Ziemia i ludzie*, a Instytut Śląski – *Pamiętniki Instytutu Śląskiego* oraz *Śląsk. Ziemia i ludzie*, a także w strukturze organizacyjnej placówek, które nie zatrudniały wielu pracowników, ale budowały sieci kontaktów i współpracowały przy konkretnych projektach z naukowcami z całego kraju³⁷.

Jak określono w statucie głównym zadaniem Instytutu była organizacja badań naukowych dotyczących mniejszości narodowych, zagadnień gospodarczych oraz socjalnych, dopiero w następnej kolejności wymieniano prace naukowe z zakresu nauk humanistycznych: historii, archeologii, etnografii, piśmiennictwa, językoznawstwa³⁸, a także geografii, ekonomii i bibliografii³⁹. Jedną z najważniejszych

monografii regionu była opracowana przez Instytut publikacja z 1936 r. *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku* pod redakcją R. Lutmana. W tomie znalazły się prace m.in. K. Nitscha o językoznawstwie, M. Książkiewicza i E. Passendorfera o geologii, B. Olszewicza o kartografii, A. Wrzoska o geografii, M. Gładysza o etnografii, K. Piotrowicza o historii i W. Ogrodzińskiego o piśmiennictwie. Pozycja obejmowała szeroki wachlarz dziedzin, przedstawiając kompleksowo potrzeby nauki polskiej o Śląsku⁴⁰.

Do roku 1939 Instytut Śląski współpracował z 305 naukowcami i wydał: 94 samodzielne pozycje w sześciu seriach, 17 zeszytów kwartalnych „Wykazu literatury bieżącej o Śląsku”, 14 numerów „Zarania Śląskiego”, 1 zeszyt czasopisma anglojęzycznego „Silesian Affairs”, 4 mapy oraz 150 komunikatów w czterech seriach. Łącznie Instytut wydał do wybuchu II wojny światowej 285 różnego rodzaju publikacji⁴¹. Dopełnieniem działalności wydawniczej Instytutu było organizowanie wieczorów dyskusyjnych i odczytów, poprzez które chciano spopularyzować wiedzę o regionie wśród społeczeństwa. W tym celu organizowano comiesięczne zebrania naukowe *Żywy dziennik*⁴² oraz tzw. piątki Instytutu Śląskiego, w ramach których od listopada 1928 r. do marca 1939 r. odbyło się 12 odczytów, cieszących się zainteresowaniem słuchaczy, ponieważ przeprowadzano je regularnie. Od lata 1938 r. Instytut Śląski odpowiadał też za odczyty odbywające się w różnych regionach kraju. Działalność popularyzatorską uzupełniały odczyty prowadzone na antenie rozgłośni Radia Katowice, gdzie w latach 1934–1936 wyemitowano 120 audycji o różnych zakresach tematycznych⁴³.

Instytut Śląski od 1934 r. inicjował, nieudane w ostatecznym rozrachunku, zabiegi o utworzenie placówki naukowej we Wrocławiu. Początkowo uważano, że utworzenie stałej stacji naukowej powinno

się przeprowadzić na zasadzie faktów dokonanych: najpierw wygenerować środki na stałe utrzymywanie pracowników naukowych we Wrocławiu, którzy prowadziliby ciągłe badania, a dopiero później podjąć kroki dyplomatyczne, zmierzające do usankcjonowania tej sytuacji⁴⁴. Również wrocławski konsul popierał taką drogę działania⁴⁵. W 1936 r. kwestia placówki naukowej we Wrocławiu zyskała poparcie wojewody M. Grażyńskiego⁴⁶. Komisja Budżetowa Sejmu Śląskiego uchwaliła dodatkową subwencję na uruchomienie stacji naukowej⁴⁷. Jednak po wymianie korespondencji z ambasadą polską w Berlinie, uznano, że delegowanie przez Instytut i Akademię swych współpracowników do Wrocławia na pewien okres czasu miało tę dobrą stronę, że bez potrzeby ubiegania się o zgodę władz niemieckich studia mogły być prowadzone. Wejście na drogę prawną mogłoby prowadzić do niepotrzebnych komplikacji i utrudnień⁴⁸. Proponowanym przez ambasadę rozwiązaniem było utworzenie tego typu placówki przy Uniwersytecie Wrocławskim lub poprzez przydzielenie kierownika stacji naukowej do wrocławskiego konsulatu polskiego, jako referenta kulturalno-naukowego, przy czym opłacony byłby on przez Instytut Śląski lub PAU⁴⁹.

Na początku 1939 r. kwestia utworzenia placówki we Wrocławiu zeszła na dalszy plan, bowiem jak donosił R. Lutman w czasie swojej bytności w Poznaniu i Warszawie dowiedział się, że istniały plany utworzenia osobnego Instytutu Pomorskiego i Wielkopolskiego dla badania zagadnień związanych z problemem niemieckim na Pomorzu i w Wielkopolsce oraz na sąsiednich terenach pogranicza polsko-niemieckiego. Według tego projektu, Instytut Bałtycki miałby ograniczyć swój zakres działania wyłącznie do zagadnień bałtyckich i morskich, natomiast obecny Wydział Pomoroznawczy Instytutu Bałtyckiego miałby zostać wyodrębniony jako

osobny Instytut z zakresem działania rozszerzonym na Wielkopolskę. Instytut ten miałby otrzymać nazwę Instytutu Ziemi Zachodnich. W związku z tymi projektami, zaistniała konieczność koordynacji poczynań, jako że działalność poszczególnych instytutów miała się krzyżować. Szczególne ważne było poczynienie tych zabiegów dla „całości kształtu zagadnień polsko-niemieckich i zagadnień Niemców w Polsce”⁵⁰. R. Lutman wraz z S. Kutrzebą podejmowali kroki w sprawie konferencji porozumiewawczej, jednak pomimo początkowego entuzjazmu przedstawicieli różnych instytutów, przedsięwzięcie nie doszło do skutku z powodu wewnętrznego skonfliktowania⁵¹.

Działalność Instytutu przerwana została przez wybuch II wojny światowej. Po wkroczeniu do Katowic, Niemcy zajęli jego siedzibę. W wyniku rekwizycji zasobów, zniszczeniu uległy urządzenia, zaś wydawnictwa, biblioteka i akta zostały bądź to zniszczone, bądź rozproszone. Nie udało się również uratować spuścizny Instytutu znajdującej się w gmachu Polskiej Akademii Umiejętności oraz wydawnictw, które były w składach w Cieszynie i Warszawie. Zarówno pracownicy jak i współpracownicy Instytutu spotkali się z represjami władz okupacyjnych: prof. S. Kutrzeba, ks. prof. K. Michalski, T. Dobrowolski i prof. W. Semkowicz zostali osadzeni w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen, ks. E. Szramek zmarł w obozie w Dachau, K. Grzesik i K. Wolny musieli opuścić Śląsk, zmarli we Lwowie, M. Grażyński udał się na emigrację. Również R. Lutman, którego nazwisko figurowało w hitlerowskiej księdze gończej opuścił Śląsk i w czasie wojny pracował we Lwowie w bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, a następnie od 1942 r. ukrywał się w Warszawie⁵².

Po powrocie do Katowic 12 lutego 1945 r. R. Lutman dostał od pełnomocnika rządu dla Śląska, gen. Aleksandra

Zawadzkiego i p.o. wojewody ppłk. Jerzego Ziętka polecenie reaktywacji Instytutu⁵³. Pierwsza siedziba była zlokalizowana przy ul. Ligonia 7 w budynku Polskiego Związku Zachodniego, jednak wkrótce Instytutowi przydzielono własne lokum, mieszczące się przy ul. Warszawskiej 37, gdzie funkcjonował, po ukończeniu prac remontowych, od 16 czerwca 1945 r.⁵⁴. Przed Instytutem Śląskim od pierwszych chwil działalności stanęły nowe zadania, wynikające z powojennych realiów. Zmiana sytuacji społeczno-politycznej sprawiła, że to co w okresie międzywojennym było marzeniem, po wojnie stało się faktem dokonany. Niemal cały historyczny Śląsk znalazł się w granicach Państwa Polskiego, przez co problematyka podejmowanych badań została na nowo zdefiniowana. R. Lutman przedstawił trzy nowe kierunki, jakie stały przed Instytutem. Pierwszą kwestią był problem narodowościowy, drugą – scalenie ziem śląskich z Polską, a trzecią – przemiany społeczne związane z mieszaniami się kultur ludności miejscowej i napływowej⁵⁵.

Na pierwszym powojennym zebraniu organizacyjnym członków Instytutu, które odbyło się 15 listopada 1945 r., wybrano zarząd w składzie: kurator Oskar Kotula z Katowic (przewodniczący zarządu), prof. Stanisław Kulczyński rektor Uniwersytetu Wrocławskiego (pierwszy przewodniczący), dr R. Lutman (sekretarz zarządu), Czesław Pilichowski z Poznania, inż. Ignacy Borejko dyrektor Centralnego Zarządu Przemysłu Hutniczego, ks. dr Bolesław Kominek z Opola, prof. inż. Władysław Kuczewski rektor Politechniki Śląskiej, dr Józef Lisak dyrektor Wyższego Studium Nauk Społeczno-Gospodarczych w Katowicach, dr Józef Pieter dyrektor Instytutu Pedagogicznego w Katowicach, dr Paweł Rybicki dyrektor Biblioteki Sejmu Śląskiego oraz inż. Fryderyk Topolski naczelny dyrektor Centralnego Związku Przemysłu Węglowego⁵⁶. Funkcję dyrektora Instytutu

ponownie pełnił R. Lutmana, a jego zastępcami zostali: podobnie jak przed wojną A. Wrzosek, który był równocześnie kierownikiem działu geograficznego oraz K. Popiołek redaktor działu wydawniczego i kierownik działu historycznego, sekretarzem został natomiast J. Lewański⁵⁷. Po rezygnacji R. Lutmana z pełnienia funkcji dyrektora jesienią 1948 roku katowickim oddziałem Instytutu Zachodniego kierował K. Popiołek⁵⁸. W skład Kuratorium weszli: Władysław Gomulka minister Ziem Odzyskanych, S. Kutrzeba, a po jego śmierci K. Nitsch prezes PAU, prof. Stanisław Arnold dyrektor Departamentu Nauki Ministra Oświaty, gen. A. Zawadzki wojewoda śląski i Karol Tkocz przewodniczący Wojewódzkiej Rady Narodowej w Katowicach⁵⁹.

Dnia 1 września 1945 r. pod kierownictwem Karola Maleczyńskiego uruchomiono oddział Instytutu Śląskiego we Wrocławiu, wieńcząc tym samym starania rozpoczęte w latach 30. o powołanie placówki obejmującej badania również Dolny Śląsk. 1 grudnia została również uruchomiona w Warszawie delegatura Instytutu, prowadzona przez Z. Miłobędzkiego⁶⁰. Przy wrocławskim ośrodku powstał oddział kłodzki, którego działalność opierała się na Towarzystwie Miłośników Ziemi Kłodzkiej oraz oddział wałbrzyski. W Cieplicach-Zdroju po przejściu biblioteki Schaffgotschów, w której znajdowały się nie tylko książki, ale również mapy, ryciny, numizmaty i archiwalia, uruchomiono w 1947 r. stację naukową Instytutu Śląskiego⁶¹.

Instytut Śląski prowadził swoją działalność w latach 1945–1946 poprzez osiem komisji: historii, socjografii, prawa, literatury, etnografii, ekonomii, fizjograficznej i socjalnej. Niemal wszystkie działy miały swoją siedzibę w Katowicach, poza piśmiennictwem śląskim i socjografią, które zlokalizowały się we Wrocławiu⁶². Komisja socjograficzna pod kierunkiem

dr. P. Rybickiego opracowała i rozesłała kwestionariusze oraz ankiety do osób zamieszkujących Śląsk, by zbadać relacje ludności miejscowej i napływowej. Gromadziła też materiały związane z życiem społecznym Śląska Opolskiego, przeprowadzając wywiady z działaczami śląskimi. Komisja historyczna pod przewodnictwem Ludwika Ręgorowicza organizowała spotkania poświęcone plebiscytowi i trzeciemu powstaniu śląskiemu oraz zbieraniu materiałów z okresu okupacji hitlerowskiej, a także rozpoczęła pracę nad monografiami miast śląskich. Komisja kulturalno-literacka z przewodniczącym Janem Dąbrową przygotowała dwa wydawnictwa dla ludności Śląska Opolskiego: *Jesteśmy Polakami* oraz *Śląsk walczący*. Komisja ekonomiczna prowadzona przez Edwarda Rosa opracowała projekt pracy zbiorowej dotyczący *Roli Śląska w strukturze gospodarczej Polski*. Komisja etnograficzna kierowana przez Mieczysława Gładysza przygotowała projekt wydawnictwa *Lud śląski*, a także prowadziła inwentaryzację materiałów muzealnych i bibliotecznych z zakresu etnografii w Chorzowie, Gliwicach i Bytomiu oraz opracowała kwestionariusz o sztuce ludowej dla korespondentów terenowych. Komisja prawnicza, nadzorowana przez Stanisława Wierzińskiego, zorganizowała 12 posiedzeń, w czasie których omówiono m.in. kwestię unifikacji ustawodawstwa karnego oraz sprawę spolszczenia nazwisk i imion na terenie Śląska. Komisja fizjograficzna kierowana przez Franciszka Ludowę odbyła 7 posiedzeń, na których podejmowano tematykę krajobrazu Góry św. Anny, Jury Krakowsko-Częstochowskiej, roślinności Sudeców oraz tras wędrówek po Dolnym Śląsku. Komisja socjalna przewodzona przez Rudolfa Beresia dyskutowała w sprawie projektu ustawy emerytalnej, ubezpieczeń górników, a jej opinię przekazano do Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej

wraz z materiałem naukowych badań nad problemem pracy⁶³.

Oddział Instytutu Śląskiego we Wrocławiu, by określić najpilniejsze kierunki badań, zorganizował konferencję *O potrzebach nauki polskiej na Dolnym Śląsku*, która odbyła się 6 kwietnia 1946 r. w Sali Senatu Uniwersytetu Wrocławskiego⁶⁴. Przedstawiciele poszczególnych dziedzin przedstawili swoje propozycje najpilniejszych badań. Do najważniejszych zadań geografii na Śląsku należało uzupełnienie prac niemieckich, dotyczących tego terenu o polską perspektywę oraz wypełnienie ogromnej luki w badaniach geografii społecznej. W zakresie antropologii należało z jednej strony uporządkować i usystematyzować wyniki przedwojennych badań polskich i niemieckich, z drugiej strony pilnie należało przeprowadzić badania antropologiczne nad miejscową ludnością niemiecką przed wywiezieniem jej do Niemiec, co jednocześnie pozwoliłoby skontrolować niemiecki stan badań. Działania na polu prehistorii w znacznej części zmierzały do utrzymania wysokiego poziomu sprzed wojny (ochrona zabytków w terenie była rozwinięta na niespotykaną skalę – nie było porównywalnej sytuacji w pozostałych dzielnicach Niemiec, jak i w Europie), dlatego wnioskowano o rozbudowanie zakładu prehistorii na Uniwersytecie Wrocławskim, organizacji muzeów w celu prezentacji eksponatów oraz ochronie zabytków prehistorycznych. Przed historiami na Śląsku stało ogromne wyzwanie, ponieważ na odzyskane ziemie przybywała fala ludności z innych dzielnic, dla których ziemia śląska zdawała się obca, gdy tymczasem przez minione wieki była ona złączona licznymi więzami z Polską – i tę świadomość musiało wskrzesić historia. Odrębną kwestią do zbadania pozostała przebudowa społecznej struktury narodu na Śląsku w wyniku przesiedlenia ludności. Wśród najpilniejszych działań naukowych była konieczność stworzenia historii ogólnej

Śląska, monografii miast oraz monografii najwybitniejszych Piastów. Z kolei rolą etnografii było po pierwsze przejrzenie materiałów źródłowych, odszukanie tego co polskie oraz sprostowanie zafałszowań bądź przemilczeń nauki niemieckiej. Po drugie konieczne było poznanie kultury ludności zamieszkującej te ziemie, jak też zbadanie grup napływowych. W przypadku językoznawstwa główny nacisk należało położyć na jak najszybsze opracowanie dialektologiczne terenów znajdujących się po dawnej stronie niemieckiej, tym bardziej że groziła im niwelacja ze strony polszczyzny wskutek repatriacji. Do ekonomii należało przede wszystkim zbadanie stanu przemysłu śląskiego i stworzenie spójnego raportu, ponieważ po roku od objęcia tych ziem nie było ani jednego człowieka, który wiedziałby dokładnie czym się dysponuje, nikt nie znał obrazu całości⁶⁵. Już niektóre zaprezentowane na konferencji konkluzje obrazowały jak wiele pracy w stosunkowo krótkiej perspektywie czasowej czekało na naukowców. Dodatkowo dążenie, by ocalić przed zapomnieniem te elementy, które w wyniku zmian struktury ludności na terenie Dolnego Śląska miały zostać bezpowrotnie utracone, wymagało szybkich działań.

Nawiązując do przedwojennego trybu działalności, praca Instytutu opierała się na 16 pracownikach etatowych oraz szerokiej sieci współpracowników i korespondentów zgrupowanych w poszczególnych sekcjach i komisjach. Na terenie samego tylko Śląska nawiązano współpracę ze 157 osobami i z 84 osobami z Wrocławia. W sumie w okresie od reaktywacji Instytutu na początku 1945 r. do jego przejęcia przez Instytut Zachodni opublikowano 202 pozycje wydawnicze, w skład których wchodziło: 58 książek, 117 komunikatów, 13 biuletynów informacyjnych, 12 zeszytów „Wiadomości o Śląsku” oraz 2 mapy⁶⁶. „Zaranie Śląskie”, jako wyłączny organ Instytutu Śląskiego,

wydawane było w formie kwartalnika, a do 1948 r. ukazało się 11 numerów. Równie prężnie kontynuowano działalność popularyzatorsko-informacyjną. Poprzez cyklicznie odbywające się w Katowicach „środy Instytutu Śląskiego”, a we Wrocławiu „Wieczory Zachodnie” aktywizowano życie naukowo-kulturalne. Otwarte dyskusje, prelekcje i odczyty cieszyły się sporym zainteresowaniem⁶⁷.

W 1948 r. postanowiono scalić odrębne jednostki, jakimi były: Instytut Zachodni, Instytut Śląski, Instytut Mazurski i Wydział Pomoroznawczy Instytutu Bałtyckiego w jeden Instytut Zachodni z centralą w Poznaniu. W lipcu w Instytucie Śląskim przygotowywano się do zamknięcia ksiąg rachunkowych w związku z przejściem ich przez Instytut Zachodni⁶⁸, od 1 sierpnia Oddział Wrocławski miał działać jako Oddział Śląski Instytutu Zachodniego we Wrocławiu pod kierownictwem R. Lutmana oraz zmienić swoją dotychczasową siedzibę, przeprowadzając się z budynku przy placu Uniwersyteckim 7 na ul. Parkową 1–3⁶⁹. Z kolei dotychczasowa centrala katowicka Instytutu, ponieważ nie znajdowała się na terenie ziem odzyskanych, kierowana była przez kilka miesięcy przez dr. K. Popiołka⁷⁰. W listopadzie 1948 r. przez wojewodę śląsko-dąbrowskiego została wydana decyzja o likwidacji stowarzyszenia pod nazwą „Instytut Śląski”, zapisanego pod nr. 3. rejestru stowarzyszeń Urzędu Wojewódzkiego Śląsko-Dąbrowskiego⁷¹. Likwidacja zgodnie z uchwałą Prezydium Kuratorium Instytutu Zachodniego z dnia 28 stycznia 1949 r. miała nastąpić z dniem 30 kwietnia 1949 r.⁷², część majątku miała zostać przejęta przez Instytut Zachodni, a część miała przypaść, po podpisaniu porozumienia, Śląsko-Dąbrowskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk⁷³, które przejęło katowicki oddział Instytutu Śląskiego⁷⁴. Śląsko-Dąbrowskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk w roku następnym weszło

w skład Towarzystwa Wiedzy Powszechnej. Z kolei księgozbiór zgromadzony przez lata działalności Instytutu Śląskiego przejęła Biblioteka Śląska, a księgozbiór z Cieplic został podporządkowany Bibliotece Narodowej w Warszawie⁷⁵.

Ministerstwo Ziem Odzyskanych w maju 1948 r., jako oficjalny powód połączenia, a właściwie likwidacji poszczególnych Instytutów podawało cel usprawnienia prac naukowców poprzez zespolenie wysiłków w ramach jednej placówki oraz „oszczędne i jak najbardziej efektywne wykorzystanie funduszy, przeznaczonych przez Państwo”. Przy reorganizacji podawano również argument oszczędności finansowych poprzez „likwidację przerostów administracyjnych” oraz „likwidację wszelkich jednostek organizacyjnych, istniejących w ramach dotychczasowych czterech Instytutów, których zadania mogą być wykonywane w inny bardziej celowy lub bardziej oszczędny sposób”⁷⁶.

Jak słusznie zapewne uważał Stanisław Senft, przyczyną likwidacji Instytutu Śląskiego była jego nieprzystawalność do totalitarnego i scentralizowanego ustroju państwowego, który nie tolerował samodzielnych lokalnych placówek. Ich działalność odbiegająca od narzuconego, schematycznego wzorca poszukiwań badawczych o innym rodowodzie ideologicznym wydawała się co najmniej podejrzana. Co więcej w oczach dogmatyków komunistycznych działacze i organizatorzy Instytutu Śląskiego musieli uchodzić za ludzi o poglądach „przestarzałych” lub nawet „wywrotowych”⁷⁷.

Przypisy

1 Patrz szerzej: *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*, red. J. Bahlcke, D. Gawrecki, R. Kaczmarek, Gliwice 2011, s. 219–227, 238–247.

2 Patrz szerzej: M. W. Wanatowicz, *Ludność napływowa na Górnym Śląsku w latach 1922–1939*, Katowice 1982.

3 W. Zieliński, *O Michale Grażyńskim, Romanie Lutmanie i innych*, w: *Szkice wspomnieniowe w 50 lat od powołania Śląskiego Instytutu Naukowego w Katowicach*, Katowice 1984, s. 10.

4 M. W. Wanatowicz, *Polska wobec Górnego Śląska w latach 1918–1922*, w: *75. rocznica powrotu Górnego Śląska do Polski*, Katowice 1997, s. 53.

5 B. Cimała, *Instytut Śląski w Katowicach (1934–1939)*, w: *Instytut Śląski 1934–1994*, red. K. Heffner, Opole 1994, s. 22.

6 Z. Hojka, *Administracja rządowa*, w: *Województwo śląskie 1922–1939*, red. F. Serafin, Katowice 1996, s. 36.

7 B. Cimała, *Instytut Śląski...*, s. 23.

8 Podobną próbę podjęło również wcześniej TPNnŚ, powierzając krakowskim naukowcom prof. Janowi Bystroniowi i prof. Kazimierzowi Nitschowi opracowanie śląskich pieśni ludowych. Archiwum Państwowe w Katowicach (dalej APK), Śląski Instytut Naukowy (dalej: ŚIN), sygn. 1/32, k. 4, W. Zieliński, Pierwsze piętnastolecie Instytutu Śląskiego w Katowicach.

9 Ibidem, k. 2–3, W. Zieliński, Pierwsze piętnastolecie Instytutu Śląskiego w Katowicach.

10 J. Dybiec, *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952*, Kraków 1993, s. 54, 83.

11 Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie (dalej: AN PAN i PAU), Komitet Wydawnictw Śląskich, Korespondencja 1928–1939 (dalej: KWŚ), sygn. I-40, Pismo prof. S. Kutrzeby do wojewody M. Grażyńskiego nr 232/28, nadane w Krakowie, dnia 23 lutego 1928.

12 Ibidem, Pismo wojewody M. Grażyńskiego nr 793/28 nadane w Katowicach, dnia 13 czerwca 1928.

13 J. Dybiec, *Polska Akademia...*, s. 53.

14 Ibidem, s. 87.

15 AN PAN i PAU, KWŚ, sygn. I-40, Pismo prof. S. Kutrzeby do wojewody M. Grażyńskiego nr 225/33, nadane w Krakowie, dnia 10 marca 1933; Pismo wojewody M. Grażyńskiego do prof. S. Kutrzeby nr 225/33, nadane w Katowicach, dnia 11 marca 1933 r.

16 APK, ŚIN, sygn. 1/32, k. 5, W. Zieliński, Pierwsze piętnastolecie Instytutu Śląskiego w Katowicach.

17 Po wygaśnięciu Konwencji Genewskiej spodziewano się, że strona niemiecka rozpocznie agresywniejsze ataki propagandowe na Śląsk i zachodnią granicę Polski, a na terenie

kraju ani tym bardziej na Śląsku nie istniał ośrodek zdolny do podjęcia obrony praw Polski i Śląska, a także prowadzenia na rzecz Śląska propagandy wśród państw zachodnich. Stąd też narodziła się idea powołania Instytutu Śląskiego, który mógłby sprostać temu działaniu. Zobacz APK, ŚIN, sygn. 1/26, s. 1.

18 APK, ŚIN, sygn. 1/32, k. 6, W. Zieliński, Pierwsze piętnastolecie Instytutu Śląskiego w Katowicach.

19 AN PAN i PAU, KWŚ, sygn. I-40, Pismo wojewody M. Grażyńskiego do prof. S. Kutrzeby nr 431/33, nadane w Katowicach, dnia 13 kwietnia 1933 r.

20 APK., ŚIN, sygn. 1/79, k. 11.

21 Ibidem, k. 3.

22 Ibidem, k. 24.

23 APK., ŚIN, sygn. 1/618, k. 121, W. Zieliński, W kregu inicjatorów i twórców Instytutu Śląskiego.

24 APK., ŚIN, sygn. 1/79, k. 56.

25 AN PAN i PAU, KWŚ, sygn. I-40, Pismo wojewody M. Grażyńskiego do prof. S. Kutrzeby nr 1116/33, nadane w Katowicach, dnia 14 października 1933 r.

26 Ibidem.

27 AN PAN i PAU, KWŚ, sygn. I-40, Pismo prof. S. Kutrzeby do wojewody M. Grażyńskiego nr 1146/33, nadane w Krakowie, dnia 24 października 1933 r.

28 R. Lutman, *Komunikat nr 1 Instytutu Śląskiego*, Opole 1957, s. 1.

29 APK, ŚIN, sygn. 1/26, k. 1, Notatka w sprawie statusu i działalności Śląskiego Instytutu Naukowego w okresie 1934–1983.

30 Ibidem.

31 J. Glensk, *Roman Lutman...*, s. 31.

32 APK, ŚIN, sygn. 1/618, k. 177, J. Pieter, Od Instytutu Śląskiego do Śląskiego Instytutu Naukowego (garść wspomnień i faktów).

33 APK, ŚIN, sygn. 1/32, k. 14–15, W. Zieliński, Pierwsze piętnastolecie Instytutu Śląskiego w Katowicach.

34 Patrz szerzej: W. Zieliński, *O Michale Grażyńskim, Romanie Lutmanie i innych*, w: *Szkice wspomnieniowe w 50 lat od powołania Śląskiego Instytutu Naukowego w Katowicach*, Katowice 1984, s. 9–40.

35 APK, ŚIN, sygn. 1/26, k. 1–2, Notatka w sprawie statusu i działalności Śląskiego Instytutu Naukowego w okresie 1934–1983.

- 36 APK, ŚIN, sygn. 1/618, k. 123, W. Zieliński, W kręgu inicjatorów i twórców Instytutu Śląskiego.
- 37 APK, ŚIN, sygn. 1/32, k. 13, W. Zieliński, Pierwsze piętnastolecie Instytutu Śląskiego w Katowicach.
- 38 APK, Sejm Śląski, sygn. 1076, k. 197–199.
- 39 J. Glensk, *Roman Lutman...*, s. 18.
- 40 *Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku*, red. R. Lutman, Katowice 1936.
- 41 J. Glensk, *Roman Lutman...*, s. 18–19.
- 42 Ibidem, s. 19.
- 43 APK, ŚIN, sygn. 1/32, k. 30, W. Zieliński, Pierwsze piętnastolecie Instytutu Śląskiego w Katowicach.
- 44 AN PAN i PAU, KWŚ, sygn. I-40, Pismo dr. R. Lutmana do prof. S. Kutrzeby, nr 775/34 Instytut Śląski Katowice, nadane dnia 6 czerwca 1934.
- 45 AN PAN i PAU, KWŚ, sygn. I-40, Pismo dr. R. Lutmana do prof. S. Kutrzeby, nr 775/34 Instytut Śląski Katowice, nadane dnia 20 czerwca 1934.
- 46 AN PAN i PAU, KWŚ, sygn. I-40, Pismo dr. R. Lutmana do prof. S. Kutrzeby, Instytut Śląski Katowice, nadane dnia 5 października 1936.
- 47 AN PAN i PAU, KWŚ, sygn. I-40, Pismo dr. R. Lutmana do prof. S. Kutrzeby, Instytut Śląski Katowice, nadane dnia 16 lutego 1937.
- 48 AN PAN i PAU, KWŚ, sygn. I-40, Pismo dr. R. Lutmana do prof. S. Kutrzeby, Instytut Śląski Katowice, nadane dnia 17 lipca 1937.
- 49 AN PAN i PAU, KWŚ, sygn. I-40, Pismo dr. R. Lutmana do prof. S. Kutrzeby, Instytut Śląski Katowice, nadane dnia 18 października 1937.
- 50 AN PAN i PAU, KWŚ, sygn. I-40, Pismo dr. R. Lutmana do prof. S. Kutrzeby, do nr 124/39, Instytut Śląski Katowice, nadane dnia 13 lutego 1939.
- 51 AN PAN i PAU, KWŚ, sygn. I-40, Pismo dr. R. Lutmana do prof. S. Kutrzeby, do nr 124/39 Instytut Śląski Katowice, 20 lutego 1939; Instytut Śląski Katowice, 23 lutego 1939; do nr 124/39 w Krakowie, dnia 25 lutego 1939.
- 52 S. Senft, *Meandry Instytutu Śląskiego w latach 1939–1956*, w: *Instytut Śląski 1934–1994*, red. K. Heffner, Opole 1994, s. 32.
- 53 Archiwum Państwowe we Wrocławiu [dalej APW], Oddział Wrocławski Instytutu Zachodniego – Instytut Śląski [dalej: OWIZ – IŚ], sygn. 389/o/1, k. 17, Sprawozdanie Dyrektora Instytutu Śląskiego z lat 1945 i 1946.
- 54 APK, ŚIN, sygn. 1/32, k. 34–35, W. Zieliński, Pierwsze piętnastolecie Instytutu Śląskiego w Katowicach.
- 55 Ibidem, k. 35, W. Zieliński, Pierwsze piętnastolecie Instytutu Śląskiego w Katowicach; R. Lutman, *Nowy Śląsk – nowe zadania*, „Zaranie Śląskie” 1945, z. 1, s. 2–3.
- 56 APW, OWIZ – IŚ, sygn. 389/o/1, k. 18, Sprawozdanie Dyrektora Instytutu Śląskiego z lat 1945 i 1946.
- 57 Ibidem, k. 20, Sprawozdanie Dyrektora Instytutu Śląskiego z lat 1945 i 1946.
- 58 APK, ŚIN, sygn. 1/618, k. 179, J. Pieter, Od Instytutu Śląskiego do Śląskiego Instytutu Naukowego (garść wspomnień i faktów).
- 59 APW, OWIZ – IŚ, sygn. 389/o/1, k. 20, Sprawozdanie Dyrektora Instytutu Śląskiego z lat 1945 i 1946; J. Glensk, *Roman...*, s. 21.
- 60 APW, OWIZ – IŚ, sygn. 389/o/1, k. 19, Sprawozdanie Dyrektora Instytutu Śląskiego z lat 1945 i 1946; APK, ŚIN, sygn. 1/32, k. 38–39, W. Zieliński, Pierwsze piętnastolecie Instytutu Śląskiego w Katowicach.
- 61 APK, ŚIN, sygn. 1/32, k. 41, W. Zieliński, *Pierwsze piętnastolecie Instytutu Śląskiego w Katowicach*.
- 62 APW, OWIZ – IŚ, sygn. 389/o/1, k. 26, Sprawozdanie Dyrektora Instytutu Śląskiego z lat 1945 i 1946.
- 63 Ibidem, k. 26–30, Sprawozdanie Dyrektora Instytutu Śląskiego z lat 1945 i 1946.
- 64 APW, OWIZ – IŚ, sygn. 389/o/2, k. 58, Zaproszenie PAP we Wrocławiu.
- 65 *Stan i potrzeby nauki polskiej na Dolnym Śląsku: referaty wygłoszone na konferencji naukowej odbytej dnia 6 kwietnia 1946 r. we Wrocławiu*, Instytut Śląski, Wrocław 1947.
- 66 J. Glensk, *Roman...*, s. 21.
- 67 S. Senft, *Meandry...*, s. 37–38.
- 68 APW, OWIZ – IŚ, sygn. 389/o/8, k. 518.
- 69 APW, OWIZ – IŚ, sygn. 389/o/8, k. 524, k. 527.
- 70 S. Senft, *Meandry...*, s. 39.
- 71 APW, OWIZ – IŚ, sygn. 389/o/8, k. 618–619.
- 72 APW, OWIZ – IŚ, sygn. 389/o/8, k. 655.
- 73 APW, OWIZ – IŚ, sygn. 389/o/8, k. 678.
- 74 APW, OWIZ – IŚ, sygn. 389/o/8, k. 685, k. 692.
- 75 S. Senft, *Meandry...*, s. 39.
- 76 *Instytut Zachodni w dokumentach*, red. A. Choniawko, Z. Mazur, Poznań 2006, s. 96–97.
- 77 S. Senft, *Meandry...*, s. 37.